

ОСОБЛИВОСТІ ПІДХОДІВ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ДОСВІДУ

канд. психол. наук, Назарук Оксана Миколаївна

Статья посвящена анализу подходов изучения жизненного пространства личности и ее опыта. Рассматривается соотношение опыта и жизненного пространства личности. Анализируются методы психосемантического и нарративного подходов. Предлагается авторский диагностический метод - «Метод нарратива». Показана важность как смыслового наполнения значимых переживаний, событий, которые трансформируются в структуру личного опыта, так и исходный эмоциональный фон их интерпретации. Акцентируется внимание на получении позитивного опыта для становления гармонической личности.

Ключевые слова: опыт личности, жизненное пространство, психосемантический и нарративный подходы, метод нарратива.

Стаття присвячена аналізу підходів вивчення життєвого простору особистості та її досвіду. Розглядається співвідношення досвіду та життєвого простору особистості. Аналізуються методи психосемантичного та нарративного підходів. Пропонується авторський діагностичний метод - «Метод нарративу». Показана важливість як смислового наповнення значущих переживань, подій, що трансформуються до структури особистого досвіду, так і вихідне емоційне тло їх тлумачення. Наголошується важливість набуття позитивного досвіду для становлення гармонійної особистості.

Ключові слова: досвід особистості, життєвий простір, психосемантичний та нарративний підходи, метод нарративу.

The article is dedicated to the analysis of different approaches to personality's life domain and experience studies. The correlation of a personality's experience and vital domain will be covered in the article in the first place. Psycho-semantic and narrative approach methods are taken into consideration. The author's diagnostic method is also offered, the so called "Method of the Narrative". The semantic filling's importance of significant anxiety and events that are transformed into the structure of life experience is shown, as well as the output emotional background of their interpretation. The importance of useful experience acquisition in terms of formation of a harmonious personality is stressed.

Key notions: personality's experience, life (vital) domain (space), psycho-semantic and narrative approaches, method of the narrative.

Взаємодія особистості з іншими особистостями, з оточуючим світом (природою, суспільством, технікою, культурою), особливості її життєвого простору та досвіду, викликають інтерес не тільки у психологів, але й інших фахівців, які вивчають людину — у філософів, соціологів, антропологів,

лінгвістів і т. п. Прагнення дізнатись про особистість як представника певної культури, про її життєвий простір і чинники формування її досвіду та його впливу на подальше життя та діяльність було реалізовано в створенні нових методів та удосконаленні вже існуючих.

Поняття "життєвий простір" було запропоновано і використано К. Левіним в концепції топології та теорії поля. Синонімами "життєвого простору" у нього виступають поняття "психологічного простору" та "психологічного поля", яке включає до себе: уявлення індивіда про своє майбутнє та минуле, теперішнє його положення; певні його очікування, бажання, потреби, мотивація, цілі, настрій, страхи, тривога, ідеали, мрії; психологічне оточення як воно існує для індивіда, а також фізичний та соціальний світ, який може впливати на цей простір індивіда.

В даній теорії через психологічне положення людини та через напрямки її психодинамічних рухів (квazітелесних, квazісоціальних, квazідуховних), що відбуваються в галузі її свобод-обмежень (соціальних, фізичних, інтелектуальних її можливостей та здібностей, які задаються соціальною Характеристикою ситуації) [7], чітко простежується аналіз границь внутрішнього досвіду та спроби пояснення механізмів інтеграції психологічних подій до його структури, а значить і розширення меж життєвого простору особистості. Вчений зазначає, що для цілісної поведінки дитини мають значення всі її спроби взаємодії (або "динамічні стосунки" за К. Левіним) з об'єктами навколишнього світу, що в свою чергу може призвести до диференціації та збільшення її життєвого простору. Отже, виходячи з даної концепції можна припустити, що досвід особистості є важливою та невід'ємною частиною її життєвого простору. Досвід, образно висловлюючись, - це тканина, яка заповнює життєвий простір особистості, а події - це візерунки на цій тканині: закінчені цілісні візерунки - наповнені смислом, не закінчені візерунки - набувають смислу чи не набудуть його ніколи. Іншими словами, людина набуває досвід (ментальна площина життєвого простору), наповнює його певним значенням та смислом і це

відбивається на її життєвому просторі. Таким чином, смислове поле досвіду людини дозволяє досліднику наблизитись до її особистого у життєвому просторі через певні методи.

У роботах вітчизняних (С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, М.С. Роговін, Г.В. Залевський) та зарубіжних психологів (Г.Д. Піров, Л. Френк) представлені різноманітні класифікації методів, які дозволяють досліднику визначитись з методологічною основою експерименту та чітко окреслити підходи до вивчення проблеми досвіду особистості та її життєвого простору. Методи мають характер від строго об'єктивних (наприклад, методи аналізу значення) до суб'єктивних (наприклад, метод розуміння), тобто одні створювались в емпіричному лоні психологічної науки, а інші виникали на межі психології та філософії. Так, В.Н. Дружинін пропонує виділяти серед методів дослідження — інструментальні та суб'єктивні, до останніх він відносить вільну бесіду, контент-аналіз, психоаналітичний метод. На думку вченого, «інструментальність наявна і в другому класі методів, а суб'єктивна інтерпретація — в першому» [2, с. 286], що свідчить про своєрідний взаємозв'язок між експериментальними та неекспериментальними емпіричними методами.

Нами були обрані два напрямки аналізу проблеми вивчення досвіду особистості та її життєвого простору в психології — це психосемантичний та нарративний підходи. У цих зазначених підходах головними аспектами вважаються, по-перше, особистість в її зв'язках з оточуючим, по-друге, особистість з її умінням сприймати та розуміти простір свого буття та себе в ньому, по-третє, мова особистості як показник власної життєвої позиції, ставлення до значущих подій свого життя та взагалі рівня самосвідомості.

Так, психосемантичний підхід характеризується як досить об'єктивний емпіричний напрямок щодо розкриття семантичного простору буття людини, тобто різних аспектів її особистого досвіду. В експериментальному дослідженні психосемантичні методи виступають як структуровані діагностичні прийоми, а при інтерпретації даних використовується апарат

багатомірної статистики «для виділення категоріальних структур свідомості суб'єкту» [11, с. 5]. На основі цих категоріальних структур визначають своєрідну "теорію особистості", яка склалася в процесі життєвої практики людини. Ці методи широко використовуються сучасними вітчизняними дослідниками і представлені в працях таких вчених, як В.Ф. Петренко, О.В. Мітіна, А.Г. Шмельов, О.Ф. Бондаренко та інші.

Взагалі, психосемантика, — відносно нова галузь вітчизняної психології, і її методологічною основою вважається школа Виготського — Леонтьєва — Лурії. Ідеї цих видатних вчених виявились значними для формування психосемантичного підходу при дослідженні особистості у вітчизняній психології. На думку В.Ф. Петренка, завданням психосемантики є реконструкція індивідуальної системи значень, через призму якої відбувається сприймання суб'єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення генезису цієї системи, її будови та функціонування. Психологічна семантика досліджує різні форми існування значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, комунікативні та ритуальні дії, а також словесні поняття) [11, & 5].

На експериментальну парадигму цього підходу вплинули праці про будову семантичних просторів Ч. Осгуда (метод семантичного диференціалу) та теорію особистісних конструктів Дж. Келлі (метод репертуарних решіток).

Метод семантичного диференціалу (СД) був розроблений в 1955 році групою американських психологів під керівництвом Ч. Осгуда. СД є одним із методів побудови суб'єктивних семантичних просторів. Цей метод широко використовується у дослідженнях, пов'язаних із сприйманням та поведінкою людини, з аналізом соціальних установок і особистісних смислів, такими науками, як соціологія та психологія (наприклад, у рекламі). Зрозуміло, що «кожний досліджуваний буде фіксувати свій особистий досвід. Однак в середньому при великій кількості досліджуваних буде отримана суспільно закріплена оцінка явища, що позначено даним словом» [1, с. 83]. Тут мова виступає як індивідуальна система, завдяки якій ми вимірюємо навколишнє.

За Б. Уорфом, «мова класифікує реальність, те, на що вона вказує (денотативне значення). Але ж існує інший аспект мови, який виражає якості досвіду — ті почуття, образи та відношення, що викликаються словами (конотативне значення)» [6, с. 72]. Саме метод СД дозволяє оцінити не значення як знання про об'єкт, а конотативне значення, пов'язане з особистісним смислом, соціальними установками, стереотипами та емоційно насиченими, слабоструктурованими і малоусвідомлюваними формами узагальнення. Ч. Осгуд відзначав, що «деякі сторони досвіду отримують однаково вираження в різних мовах та культурах, які б не були відмінності у відношеннях один з одним» [6, с. 76].

Різновидами СД є особистісні семантичні диференціали, побудовані на базі прикметників, які позначають риси особистості та характеру і орієнтовані на оцінку самої себе або інших людей.

Метод особистісних конструктів (або метод репертуарних решіток) розроблений на основі теорії особистісних конструктів Дж. Келлі. Конструкт у цій теорії — «це особливий суб'єктивний засіб, створений (збудований) самою людиною, вимовлений (валідизований) нею на практиці, який допомагає їй сприймати і розуміти (конструювати) оточуючу дійсність, прогнозувати і оцінювати події» [12, с. 16]. Цей метод дає можливість окреслити систему конструктів, надати їй цілісність, тобто виявити своєрідну індивідуальну семантичну карту людини, в якій відображаються способи сприймання і описання навколишнього.

Отже, об'єктивність методів психосемантики в дослідницькій процедурі відводить місце для суб'єктивного розуміння виявлених фактів. В.Н. Дружинін передбачав у своїй класифікації цей момент взаємодії об'єктивного та суб'єктивного. А такий видатний вчений, як В.Ф. Петренко, в працях якого представлено авторські методики психосемантики, відмічав, що цей напрямок реалізує парадигму "суб'єктного" підходу до розуміння іншого. Змістовна інтерпретація структур (факторів), що виявляються, вимагає побачити світ "очима досліджуваного", відчутти його способи

розуміння світу. Індивідуальна система значень, яка реконструюється в рамках суб'єктивного семантичного простору, виступає своєрідною орієнтирною основою емпатійного процесу, що дає смислові опори. У межах психосемантичного підходу особистість досліджуваного розглядається не як набір об'єктивних характеристик у просторі діагностичних показників, а як носій певної картини світу, як своєрідний мікрокосм індивідуальних значень та смислів [11, с. 6]. Саме ці аспекти особистості дозволяють в деякій мірі порівнювати експериментальні психосемантичні методи з неекспериментальними наративними.

Наративна психологія виходить з припущення про те, що досвід людини та її поведінка означені, і тому для розуміння себе та інших ми повинні "прояснити систему" та "структури" значень, які утворюють наш внутрішній світ, нашу ментальність. Саме тому в рамках наративної психології особистість розглядається як розповідач історій, адже в "наративізації" центральну та конструктивну роль виконує мова. Постмодерністські автори підкреслюють, що повсякденне «життя — це перш за все життє через мову, яку я розділяю з іншими... Мова може стати об'єктивним сховищем великих накопичень смислу та досвіду, які вона може зберігати і передавати наступним поколінням... Через мову весь світ може бути актуалізований в будь-який момент» [13, с. 51-52], також і уявлення особистості про себе, про власне життя — відтворюватись в різних часових категоріях.

У понятті "наративної ідентичності" П. Рікера як раз мається на увазі, що особистість отримує своє існування тільки в процесі розповідання історій іншій людині або собі самій. "Наративізація свідомості" (термін Н.В. Чепелевої), і як наслідок, особистого досвіду, тобто здатності «людини описати себе та свій життєвий шлях у вигляді єдиної розповіді, яка будується за законами жанрової організації художнього тексту» [14, с. 484], стає популярною не тільки в рамках психотерапевтичного процесу, але й в лінгвістичних дослідженнях, в соціо- та психолінгвістиці, там, де з'являється

необхідність вивчення процесу відображення самим суб'єктом власних особистісних якостей, ціннісних установок, значних подій, емоційних переживань, реакцій поведінки, тобто різних аспектів досвіду у вигляді саморозповіді. Для психологів-практиків створюється чудова можливість вивчати процеси розуміння та інтерпретації важких і диференційованих контекстів особистого досвіду, існування яких виявляється в різних сферах життя та діяльності людини, а значить і наповнюють її життєвий простір.

Серед методів наративної психології найбільш популярним є метод розповідання історій. Як зазначають Є.С. Калмикова та Є. Менгентайлер [4], в процесі індивідуальної психотерапії відбувається осмислення і переробка особистої історії клієнта через діалог з психотерапевтом. В результаті у людини поступово виникає нове бачення цієї історії — головне не лише в інтелектуальному, але й в емоційному плані. Завдяки цьому і здійснюються зміни: людина стає більш цілісною, здатною позитивно, оптимістично сприймати своє життя і саму себе. В основі цього методу розглядається особистість як саморозповідь, де останнє приймається як культурно санкціоновані способи розповіді про себе та про інших, про певні етапи свого життя. Суть роботи психотерапевта виявляється в діалозі з клієнтом, спільній інтерпретації, у вибудовуванні для нього нового тексту — з виправленням, якщо не всіх, то багатьох "викривлень" тексту, заповненням "пропусків", проясненням "буйків затопленого смислу" [14]. Власне, будь-яка психотерапевтична взаємодія «являє собою дискурсивну практику - специфічну форму використання мови для виробництва мовлення, завдяки якому здійснюється зміна концепту (моделі) оточуючий дійсності, трансформація системи особистісних смислів суб'єкта. Сутність психологічної допомоги полягає у зміні уявлень клієнта про світ та себе самого, завдяки чому він може, отримати нові знання, випрацювати продуктивні думки і установки і сформувані найбільш ефективні і задовольняючі його ставлення до людей, речей та подій» [3, с. 100].

До числа контент-аналітичних методів відноситься метод Центральної Конфліктної Теми Відношень (ССКТ), базою даних для якого служать наративи (розповіді, історії) про взаємодії (головним чином, з батьками та іншими значними фігурами, включаючи психотерапевта), які люди спонтанно розповідають в ході психотерапевтичного сеансу. Спеціально вивчений експерт читає транскрипт (повний протокол) сеансу та локалізує в ньому так звані епізоди взаємодії, потім інший експерт читає тільки ці епізоди та ідентифікує в них три компоненти - Бажання, Реакції Об'єкта та Реакції Суб'єкта. Епізоди, які стосуються психотерапевта, можуть виступати як: а) розповідь пацієнта про минулу взаємодію, б) розігрування взаємодії тут-і-тепер. Важливо підкреслити, що "розігрування" кваліфікується як Епізоди Взаємодії, в яких «пацієнт ініціює епізод, задаючи терапевту провокаційне запитання, на яке той відповідає нетерапевтично» [5, с. 178]. Ці типи Епізодів Взаємодії з психотерапевтом враховуються на наступному етапі аналізу матеріалу — при пошуках тематичних послідовностей усіх трьох компонентів. Переглядання всіх епізодів дозволяє знайти найбільш адекватний рівень узагальнення отриманих одиничних категорій. Потім підраховується частота зустрічаємості трьох компонентів та складається центральний патерн взаємовідносин пацієнта із найбільш типовими для нього темами — Бажання, Реакція Об'єкту, Реакція Суб'єкту. Таким чином, метод ССРТ являє собою процес узагальнення явного змісту на деякому оптимальному рівні абстрагування, тобто метод надає спеціалісту можливість працювати з виявленими аспектами досвіду особистості, з урахуванням життєвих тем, що її хвилюють.

Методи наративної терапії пов'язані з переказом та переживанням історій пацієнтом, головне, з можливістю надавати людині альтернативні варіанти "проблемної" життєвої події. І залежно від того, «як люди все більше і більше звільняють своє минуле від впливу проблемно-домінуючих історій, вони отримують можливість передбачати, чекати та планувати менш проблемне майбутнє» [13, с. 136], і таким чином структурувати історію свого

життя. Серед інших живих істот тільки людина має свою історію (С.Л. Рубінштейн), але якою буде історія її життя залежить тільки від людини.

На нашу думку, життєва історія людини - це об'єднаний цілісний погляд на власне життя, який складається з пам'ятних фрагментів (подій) та їхнього індивідуального інтерпретування. Людині самій доведеться надавати оцінку власним досягненням, здобуткам або промахам, недоробкам у будь-якому віці і протягом життя, використовуючи саморозповіді або наративи.

Наратив - це розповідь суб'єкта (в письмовій або усній формі) про найважливіші події із власного життя на певному відрізку часу, які відтворюють світосприйняття та ставлення людини до дійсності [9].

Вивчення ступеня інтегрованості особистого досвіду людей, шляхом усвідомлення власних важливих подій, можна здійснювати через аналіз текстів-наративів. В основі методу наративу - письмова розповідь про розуміння значущого переживання, що утворилось в результаті важливої для особистості життєвої події.

Діагностичний метод - "Метод наративу", розроблений і апробований нами, доступний для дітей різного віку, універсальний за формою проведення (індивідуальне та/або групове дослідження). При застосуванні методу наративу можна побачити, які за характером значущі переживання (наприклад, позитивні чи негативні) інтегруються досліджуваним до особистого досвіду. Крім того, можливо простежити зв'язок між змістом засвоєної важливої події та успішністю процесу соціалізації дитини. Це дає можливість ранньої діагностики перешкод або відхилень у проходженні процесу соціалізації, а значить і ранньої корекції розуміння важливих для дитини життєвих подій (асоціальних або соціально прийнятних) та їх наслідків. Метод наративу дозволяє встановити, який досвід особистістю засвоюється.

Зважаючи на те, що проектуються не окремі змісти свідомості, а певні її структурні елементи, які складають різні рівні розуміння особистістю

існуючої реальності і розуміння себе в цій реальності, розповідь людини або дитини (усна або письмова) про різні аспекти свого особистого досвіду дає можливість з'ясувати особливості усвідомлення нею свого життєвого досвіду. Реалізація цієї мети відбувається через синтезування реальних значних подій у певну нарративну єдність, де існує свій авторський нарративний простір, розкриття якого відбувається завдяки певним смисловим елементам. В даній методиці такими узагальненими смисловими елементами ми визначили наступні маркери наративу: заголовок; наявність певного сюжету розповіді; наявність висновку; різновид активності та діяльності; наявність у автора оповідання позиції суб'єкта; емоційне тло; наявність інших персонажів.

Таким чином, за наявністю цих маркерів можливо прояснити ступінь інтеграції подій до структури особистого досвіду та особливості їх розуміння представниками різних вікових груп. Зміст аналізується в контексті єдності структурних елементів, представлених маркерами наративу. І тільки в комплексі цих елементів та їхніх відношень можна констатувати рівень розуміння образу всієї ситуації, образу того чи іншого персонажа та образу самого автора наративу з його особистісними властивостями. Виходячи із розробленої нами системи оцінки оповідань, теоретично, кожний досліджуваний міг отримати оцінку своєї здатності до інтеграції свого особистого досвіду методом наративу від 0 до 16 балів.

Для переведення отриманих методом наративу показників у маркери було розроблено спосіб оцінки наративів. Цей спосіб оцінки саморозповідей однаковий для дитячих наративів та наративів дорослих, але з відповідними нормативами для окремої вікової групи [10].

Залежно від рівня інтегрованості особистого досвіду досліджуваного нами було виокремлено три різновиди наративу: 1) наративи, які умовно можна назвати «досконалыми», оскільки вони відображають високий рівень інтеграції свого особистого досвіду дитиною; 2) наративи, які умовно можна назвати «посередніми», оскільки вони відображають середній рівень

інтеграції свого особистого досвіду дитиною; 3) наративи, які умовно можна назвати «недосконалимими», оскільки вони відображають низький рівень інтеграції свого особистого досвіду дитиною.

Зазначений розподіл було здійснено на основі означених вище критеріїв - маркерів наративу (заголовок; наявність певного сюжету розповіді; наявність висновку; різновид діяльності або активності; наявність у автора позиції суб'єкта в оповіданні; емоційне тло; наявність інших персонажів), за якими ми аналізували саморозповіді. Детальне описання самого методу, прикладів оцінювання текстів-наративів та присвоєння балів за наявними маркерами наративу наводиться в нашому дисертаційному дослідженні.

Отже, даний метод дозволяє людині самостійно виокремити з безлічі життєвих випадків, ситуацій, моментів (включаючи раннє дитинство, недавнє минуле та теперішнє) ті, які стали для неї подіями, а отже були переломленими нею через власне "Я". Свідома активна вибірковість переживань і вчинків, свідчить про рівень інтеграції, а отже й, про розуміння свого особистого досвіду людиною. Завдяки аналізу змісту текстів-наративів можна виявити психологічно значущі структури життєвого досвіду дитини та дорослого, а значить і з'ясувати особливості їх життєвого простору.

Наратив, як проєктивний метод дослідження особистості, дозволяє виявити, по-перше, яку життєву позицію займає людина, а саме чи активно діє у життєвих ситуаціях, самостійно долає перешкоди, що трапляються в них, чи пасивно спостерігає за тим, що навколо відбувається; по-друге, в якому емоційному просторі (позитивному або негативному) існує людина, наскільки успішно відбувається процес її соціалізації.

На нашу думку, крім того значення, яке надає особистість важливим подіям свого життя, що наповнюють її особистий досвід, також важливе й емоційне тло стану людини, в якому вона перебуває під час означення цих подій. Це може стати ще одним аспектом емпіричного дослідження смислового поля людини, особливостей її життєвого простору та її досвіду.

Отже, порівняльний аналіз психосемантичного та наративного підходів вивчення життєвого простору особистості та її досвіду нам дозволив прийти до такого висновку. По-перше, психосемантичний підхід дозволяє досліджувати, яким чином особистість категоризує свій досвід, а наративний дозволяє вивчати способи організації досвіду, власне, його зміст з розкриттям ставлення суб'єкту до емоційно приємних та проблемних життєвих подій. По-друге, психосемантичний підхід майже обмежує особистість та її життєвий простір певними темами, задає спосіб мислення про себе, оточуючих людей та навколишню реальність, а наративний підхід виступає більш екологічним, бо дозволяє вивчати особистість в її звичному буденному існуванні, зокрема, виявляти та "вирівнювати" проблемні моменти її особистого досвіду. По-третє, психосемантичний та наративний підходи можуть використовуватись дослідником як взаємодоповнюючі, оскільки спрямовані різними способами на вивчення життєвого простору особистості та її досвіду.

Література

1. Белянин В.П. Введение в психолінгвістику. - М.: ЧеРо, 1999. - 128 с.
2. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология. - СПб: Питер, 2000. - 320 с.
3. Калина Н.Ф. Анализ дискурса в психотерапии // Психологический журнал. - 2000. - Т. 21. - № 2. - С. 100 -107.
4. Калмыкова Е.С., Мергентайлер Е. Нарратив в психотерапии: Рассказы пациентов о личной истории // Психологический журнал. - 1998. - № 5. - С. 97-103.
5. Калмыкова Е.С., Чеснова И.Г. Анализ нарративов пациента: ССRT и дискурс-анализ // Московский психотерапевтический журнал. - 1996.-№2. - С. 176-200.

6. Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. - М.: Прогресс, 1977.-264 с.
7. Левин К. Топология и теория поля. Хрестоматия по истории психологи / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. - М.: Моск. ун-т, 1980. - С. 121 -131.
8. Максименко С.Д. Генетическая психология. - М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. - 320 с.
9. Назарук О.М. Вікові аспекти розуміння особистого досвіду // Проблеми психологічної герменевтики. Монографія / За ред. Н.В. Чепелевої. - К.: Міленіум, 2004. - С. 217-237.
10. Назарук О.М. Дослідження рівня соціальної адаптованості методом нарративу // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика. 36. наук, праць / За ред. Н.В. Чепелевої. -К.: Міленіум, 2005. - Т. 2, вип.. 3. -С. 157-168.
11. Петренко В.Ф. Основы психосемантики: Учеб. пособие. - Смоленск: СГУ, 1997. - 400 с.
12. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам: Пер. с англ. / Ред. Ю.М. Забродина. - М.: Прогресс, 1987. - С. 236.
13. Фридман Д., КомбсДж. Конструирование иных реальностей. - М.: Класс, 2001.-362 с.
14. ЧепелеваН.В. Нарратив как средство интерпретации личного опыта // Психологія на перетині тисячоліть: 36. наук. пр. - К.: ДОК-К, 1998. - Т. III.-С. 484-^91.